

Krzysztof Gorlach, Grzegorz Foryś

Ruchy społeczne jako instrument walki o sprawiedliwość społeczną. Kilka refleksji na przykładzie protestów (nie tylko) polskich rolników

Streszczenie: W naukach humanistycznych i społecznych sprawiedliwość społeczna jawi się jako pojęcie wielowymiarowe. Rozważana jest w kontekście dobrobytu społecznego, uniwersalnych praw człowieka, a także idei dobrego życia. Po odwołaniu się do tych koncepcji autorzy analizują w niniejszym artykule protesty rolników, osadzając je w kontekście teorii ruchów społecznych, ze szczególnym uwzględnieniem relatywnej deprivacji jako głównej przyczyny działań protestacyjnych. Następnie rozpatrują protesty organizowane przez polskich rolników w okresie od połowy XIX w. do czasów współczesnych, ukazując ich podstawowe postulaty. Rozważania te prowadzą do wniosku, że wszystkie protesty koncentrowały się wokół idei zakorzenionych we wspomnianych wymiarach sprawiedliwości społecznej.

Słowa kluczowe: sprawiedliwość społeczna, relatywna deprivacja, ruchy społeczne, protesty rolników.

1. Wprowadzenie

Wiele pojęć używanych przez socjologów do określenia analizowanych przez nich zagadnień nie ma jednoznacznego charakteru. Wynika to – naszym zdaniem – z dwóch powodów. Pierwszy dotyczy tego, iż zjawiska i procesy analizowane przez socjologów czy przedstawicieli innych nauk społecznych oraz humanistycznych

---

Prof. dr hab. Krzysztof Gorlach, prof. em., Uniwersytet Jagielloński, Instytut Socjologii, ul. Grodzka 52, 31-044 Kraków, e-mail: kgorlach@interia.pl, ORCID: 0000-0003-1578-7400; **dr hab. Grzegorz Foryś, prof. UP**, Uniwersytet Pedagogiczny im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie, Instytut Filozofii i Socjologii, ul. Podchorążych 2, 30-084 Kraków, e-mail: grzegorz.forys@up.krakow.pl, ORCID: 0000-0002-9411-2681.

Utwór dostępny jest na licencji Creative Commons Uznanie autorstwa 4.0 Międzynarodowe.
[Creative Commons CC BY 4.0.](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/)

dotyczą złożonych zagadnień. Bardzo częstym zabiegiem jest więc próba definiowania ich w sposób wyliczający, przez wskazywanie na różne części składowe, aspekty czy też wymiary badanego zjawiska bądź sposoby ich powiązania tworzące określone procesy.

Drugi powód ma nieco inny charakter. Wynika on z samej natury rzeczywistości społecznej, w którą uwikłani są badający ją ludzie, ich preferencje, wartości czy sposoby postępowania. W przypadku rzeczywistości społecznej socjologowie/socjolożki badają ten poziom rzeczywistości, w który sami/e są uwikłani/e. Zwracano już na to uwagę od przełomu XIX i XX w., co zyskało w historii nauk społecznych miano przełomu antypozytywistycznego, który w następnych dekadach zaowocował kontynuacją w postaci nurtu humanistycznego w socjologii czy też w czasach współczesnych w rozmaitych nurtach postmodernistycznych wskazujących na wagę myślenia o rzeczywistości społecznej i dyskursu na jej temat, które stają się nawet ważniejsze aniżeli sfera tzw. faktów obiektywnych, jeśli w ogóle takowe istnieją. W tej perspektywie to właśnie idee, wzorce, wartości, sposoby postrzegania rzeczywistości, definicje sytuacji czy ramy interpretacyjne stają się obiektywną rzeczywistością, która modeluje działania jednostek i zbiorowości społecznych. W takim ujęciu istotnym mechanizmem życia społecznego stają się odmienne sposoby widzenia, postrzegania i interpretacji określonych zjawisk i procesów. Przeobrażeniami życia społecznego zaczynają więc rządzić konwencje oraz relatywizacja.

2. Sprawiedliwość niejedno ma imię

Ta cecha niejednoznaczności pojawia się już na poziomie najbardziej ogólnej refleksji, formułowanej w obrębie podstawowej dyscypliny, w której zakorzenione są wszystkie nauki humanistyczne i społeczne. Mamy tutaj na myśli filozofię. Michael J. Sandel (2013) wskazuje na trzy różne sposoby rozumienia sprawiedliwości, jakie można wskazać właśnie na gruncie filozofii. Pierwszy z nich związany jest z ideą maksymalizacji dobrobytu. To w dużej mierze perspektywa utylitarystyczna, czyli podejście badające, „jak i dlaczego powinniśmy maksymalizować dobrobyt albo (jak ujmują to sami utylitarystyści) dążyć do maksymalnego szczęścia jak największej liczby ludzi” (Sandel 2013, s. 30). Z kolei drugi sposób rozumienia wiąże sprawiedliwość z wolnością. Jak podkreśla ten sam autor: „Większość z nich [teorii sprawiedliwości – K.G. i G.F.] kładzie nacisk na poszanowanie praw jednostki, chociaż nie są zgodne co do tego, które prawa są najważniejsze” (Sandel 2013, s. 30). I dodaje: „A pogląd, że sprawiedliwość oznacza respektowanie uniwersalnych praw człowieka, rozpowszechnia się dziś na całym świecie (jeśli nie w praktyce, to przynajmniej w teorii)” (Sandel 2013, s. 31). Wreszcie trzeci sposób rozumienia sprawiedliwości

łączy ją z cnotliwym i dobrym życiem. W wielu przypadkach rozumienie to wiązane bywa z konserwatyżmem kulturowym i religijnym, choć – jak wskazuje Sandel (2013, s. 31) – „idea głosząca, że sprawiedliwe społeczeństwo lansuje pewne cnoty i wizje dobrego życia, inspirowała ruchy polityczne od prawicy do lewicy”.

Podobnie rzecz wygląda na gruncie socjologii. Tutaj także sprawiedliwość jest rozumiana w sposób wieloaspektowy. Spróbujmy wobec tego przyjrzeć się bliżej różnym odniesieniom i kontekstom, jakie wiążane są z pojęciem sprawiedliwości w literaturze socjologicznej.

Przykładowo Edmond Cahn (1968, s. 341–347) w opracowanym dla potrzeb międzynarodowej encyklopedii nauk społecznych hasle wskazuje na cztery różne obszary zagadnień, które są powiązane z pojęciem sprawiedliwości. I tak mowa jest tu o sprawiedliwości jako o ogólnej charakterystyce czy cnotcie (*virtue*) obywatelskiej lub towarzyskiej leżącej u podstaw zachowań pozytywnie ocenianych jako „prawe”. Inny obszar to zaś sprawiedliwość rozumiana jako pewien właściwy sposób procedowania w relacjach międzyludzkich. Kolejny obszar to pole filozoficznych sporów dotyczących niezależnego czy odrębnego bytu zasady sprawiedliwości. I wreszcie sprawiedliwość może być też rozumiana jako określony zestaw działań w walce ze zjawiskami niesprawiedliwości.

Podobnie rzecz wygląda w innym, nowszym opracowaniu encyklopedycznym. Tutaj zespół autorów przygotował obszernie opracowanie (Mikula i in. 2001, s. 8037–8067), gdzie w kontekście pojęcia sprawiedliwości wymieniane są i omawiane różne obszary tematyczne, takie jak: sprawiedliwość dystrybucyjna, sprawiedliwość w obliczu procedur i regulacji w życiu społecznym, kwestia motywów uwikłanych w sprawiedliwość, zagadnienia prawa, ubóstwa, w końcu odniesienia do aspektów filozoficznych, politycznych czy też psychologicznych. Jak zatem widać, pojęcie sprawiedliwości uwikłane jest w rozmaite, czasem zupełnie nieprzystające do siebie problemy, które stanowią przedmiot analizy nauk społecznych. Przesłanie wynikające z tych analiz jest więc jednoznaczne. Każda próba omawiania zagadnień dotyczących sprawiedliwości musi rozpoczynać się od mniej lub bardziej precyzyjnego wskazania obszaru analiz.

Przyjrzyjmy się przykładowi takich analiz. Grupa polskich badaczy (Cichomski i in. 2001) podjęła badania dotyczące problematyki sprawiedliwości społecznej w kontekście przemian zachodzących w Polsce w ostatniej dekadzie XX w. Autorzy skupili się jednak nie tyle na samych zasadach sprawiedliwości, ile na jej percepcji przez różnych uczestników życia społecznego. Kontekst analizy tej kwestii wyznaczały z kolei takie obszary tematyczne, jak: podział pracy w gospodarstwie domowym, bieda, bogactwo i nierówności społeczne, brak jednakowych możliwości dla wszystkich, nieefektywność systemu gospodarczego, przekonania polityczne, przynależność narodowa i/lub etniczna, warunki pracy, płeć, działania

władz (rządu), świadczenia społeczne czy wynagrodzenia. Dodatkowym elementem były tutaj różne – jak to określono – afiliacje doktrynalne uczestników życia społecznego, wpływające w sposób istotny na percepcję sprawiedliwości. We wprowadzającym do tego opracowania rozdziale wstępnym Witold Morawski (2001, s. 7–26) uznał za szczególnie istotne w tych analizach problemy zaspokojenia minimalnych potrzeb życiowych, równość możliwości i osiągniętych rezultatów działań oraz zasadę merytokracji.

Ten ostatni element to – można bez wahania powiedzieć – jedno z najbardziej klasycznych i kontrowersyjnych zagadnień w historii socjologii. Przedstawić go można w syntetycznej formie na przykładzie sporu o zasady uwarstwienia społecznego. Kingsley Davis oraz Wilbert Moore w tekście opublikowanym po raz pierwszy w roku 1945 wskazywali na swoisty mechanizm różnicowania nagród otrzymywanych przez członków społeczeństwa zajmujących różne pozycje. Jak pisali: „Na ogół największych nagród dostarczają [...] te pozycje, które: (1) są najważniejsze w danym społeczeństwie, (2) wymagają największego przygotowania czy zdolności” (Davis, Moore 1975, s. 466). A zatem mechanizm jest tutaj prosty. Ci, których zdobycie pozycji kosztuje najwięcej wysiłku i jednocześnie umożliwia im wykonywanie pracy posiadającej największe znaczenie dla społeczeństwa, otrzymują w zamian wyższe nagrody. Taki porządek uznawany jest więc za sprawiedliwy, opiera się on na zasadzie: „większy wysiłek – większa nagroda”. Jest to triumf sprawiedliwej reguły merytokracji, niemniej jednak niemal natychmiast zaczęto ją krytykować. Autor tej krytyki, Melvin Tumin (1975, s. 477–487), podkreślał, że systemy uwarstwienia społecznego prowadzą do posiadania przez elity – a więc osoby, które zajmują owe ważniejsze i dające lepsze nagrody pozycje – władzy politycznej koniecznej dla zapewnienia dominacji i – co więcej – do uzyskania akceptacji ideologii racjonalizującej *status quo* jako stan „logiczny”, „naturalny”, „słuszny moralnie”. Zatem raz powstałe systemy uwarstwienia niejako utrwalają czy wręcz konserwują istniejący porządek społeczny. Z tej perspektywy reguły te nie są więc sprawiedliwe, jako że uprzywilejowują już tych, którzy aktualnie zajmują owe bardziej funkcjonalne i wymagające większych starań pozycje społeczne. Trudno chyba o bardziej spektakularny przykład względności reguł sprawiedliwości.

3. Poczucie sprawiedliwości a ruchy społeczne

Powyższy przykład ukazuje sytuację, w której różni uczestnicy życia społecznego mogą konstruować rozmaite oceny i w konsekwencji odmienne postawy wobec otaczającej ich rzeczywistości, co z kolei może pociągać za sobą odmienne typy niejednokrotnie sprzecznych względem siebie działań. Ci, którzy zajmują owe funkcjonalnie ważniejsze pozycje, otrzymują większe nagrody (zarówno materialne,

jak i symboliczne) i są z pewnością przekonani o sprawiedliwym charakterze takiego porządku społecznego, w którym większy wysiłek jest nagradzany w większym stopniu. Z kolei ci, którzy nie zajmują tych pozycji, traktują taki porządek jako niesprawiedliwy, tworzy on bowiem bariery dla możliwości zmiany sytuacji życiowej takich osób. Porównując swoją sytuację z przedstawicielami grupy uprzywilejowanej, doznają poczucia upośledzenia, deprywacji.

Odczucie to stanowi ważny czynnik wyjaśniający wiele zachowań ludzi w sytuacjach społecznych. Szczególnie istotne jest to, że deprywacja z zasady ma charakter względny. Czujemy się bowiem upośledzeni tylko wtedy, kiedy porównujemy swoją sytuację z sytuacją innych i z tego porównania wynika, że nasza sytuacja jest gorsza, czyli np. mniej zarabiamy, mamy bardziej ograniczony dostęp do różnych dóbr czy wartości, jesteśmy poddani eksploatacji, uciskowi czy nie możemy swobodnie się rozwijać. Takie jest przesłanie, jakie w swoich rozważaniach formułuje np. Mohamed Cherkaoui (2001, s. 3522–3526). Jego istotą jest twierdzenie, że ludzie doświadczają relatywnej deprywacji właśnie wtedy, kiedy nie uzyskują materialnych lub symbolicznych korzyści wynikających z porównania ich sytuacji z określonymi normami (np. otrzymują wynagrodzenie niezapewniające „godziwej” egzystencji) czy z sytuacją innych osób, które takie korzyści otrzymują.

Koncepcja relatywnej deprywacji ma także szersze społeczne odniesienia i konsekwencje. Jak podkreśla m.in. Jon F. Berquist (1995, s. 351): „Grupy, które doświadczają frustracji z powodu braków, w szczególności zaś braków w porównaniu ze stanem posiadania innych grup, stają się podatne na silne reakcje, włączając w to rozmaite przykłady ruchów społecznych czy nawet zachowań z użyciem przemocy”. W ramach takich działań pojawiają się także rewolucje. Relatywna deprywacja staje się więc punktem wyjścia w procesie powstawania i rozwijania ruchów społecznych.

4. Koncepcje ruchów społecznych

Nie wchodząc w szczegółowe rozważania, można uporządkować wątki teoretyczne na temat ruchów społecznych w ogólne koncepcje. Są to teorie zachowania zbiorowego, teorie mobilizacji zasobów oraz teorie nowych ruchów społecznych. Taki podział ma oczywiście charakter uproszczony, nie uwzględnia bardziej szczegółowych propozycji teoretycznych syntetyzujących dorobek wymienionych koncepcji, jak chociażby interpretatywnych teorii ruchów społecznych, teorii kognitywnych czy teorii neoinstytucjonalnych. Jednak ujęcie to jest na tyle szerokie, że pozwala budować schemat analityczny użyteczny w wyjaśnianiu zbiorowej mobilizacji współczesnych rolników. Za wykorzystaniem owych teorii w tych celach opowiada się m.in. Patrick H. Mooney (2000), rozszerzając ich zastosowanie także w odniesieniu do pozostałych (poza rolnikami) mieszkańców wsi. Na rzecz

swojego stanowiska przytacza kilka argumentów. Przede wszystkim wskazuje, że rozwój technologii komunikacyjnych pozwala przezwyciężyć względną izolację mieszkańców wsi i tym samym zwiększa ich możliwości mobilizacyjne. Ponadto zwraca uwagę na to, że: 1) kategorie społeczne mieszkańców wsi są mniej zróżnicowane niż te w miastach, co sprzyja ich mobilizacji; 2) istnieją związki pomiędzy ruchami miejskimi (zwłaszcza ekologicznymi) a tymi formującymi się na wsi; 3) ludność wiejska jest tak samo zainteresowana dostępem do zbiorowej konsumpcji, jak ludność miejska; 4) ludność wiejska również pragnie obronić swoją tożsamość, co może być podstawą jej mobilizacji; 5) wreszcie – co najważniejsze z punktu widzenia poruszanych tu kwestii – rolnictwo stanowi istotny zasób ludności wiejskiej z racji jego roli w gospodarce i polityce narodowej, a w związku z tym rolnicy posiadają siłę polityczną, której są gotowi używać poprzez zbiorową mobilizację. Najważniejszy zaś argument, który należałoby przywołać na rzecz wykorzystania teorii ruchów społecznych w analizie zbiorowych działań kontestacyjnych rolników, jest taki, że kwestia mobilizacji społecznej stoi po prostu w centrum zainteresowania tych teorii.

Jaki może być wkład tak różnych teorii ruchów społecznych w analizowanie działań kontestacyjnych rolników? Otóż każda z nich ma własne walory eksplanacyjne. Teoria zachowań zbiorowych proponuje przede wszystkim wyjaśnienie przyczyn pojawiania się ruchów społecznych. Można powiedzieć, że teoria ta podpowiada, jakie są powody politycznej mobilizacji. Czyni to zarówno w swej początkowej postaci w ramach psychologii zbiorowości, kiedy to podkreśla się rolę stanów psychicznych dla wyłaniania się zachowań zbiorowych, jak i w interakcji czy – jak dziś można powiedzieć – sieciowania, a także w wersji strukturalnej zaproponowanej przez Neila Smelsera (1962). Różnice w obu podejściach można podsumować w ten sposób, że psychologia zbiorowości lokuje czynniki mobilizacyjne na poziomie jednostkowym, podkreślając rolę stanów psychicznych i emocjonalnych jednostek w procesach mobilizacji, a wersja strukturalna sytuuje te czynniki na poziomie makrostrukturalnym. Według tej ostatniej koncepcji wynikają one z napięć pojawiających się w systemie społecznym, które skutkują napięciami psychologicznymi u części jednostek i ich zbiorową reakcją na tę sytuację. Teoria zachowania zbiorowego, w obu przywołanych tu wersjach, traktuje działania kontestacyjne, w tym ruchy społeczne, które po nie sięgają, jako aktywność nierutynową, zakłócającą porządek społeczny, w pewnym sensie dewiacyjną i niepożądaną społecznie. W obu jednak przypadkach punktem wyjścia jest poczucie niesprawiedliwości (relatywnej depriwacji).

Zgoła odmiennie charakteryzuje istotę ruchów społecznych i działań kontestacyjnych teoria mobilizacji zasobów. Według niej są to przejawy działania racjonalnego, normalnego i akceptowanego w sensie społecznym. Rozwój tej teorii

miał związek z praktyką społeczną polegającą na tym, że w latach 60. i 70. XX w. mieliśmy do czynienia z licznymi, masowymi protestami społecznymi w Europie i Ameryce (w tym także z ruchami wyrażającymi żądania rolników [por. Gorlach 1995]), co wzbudziło zainteresowanie badaczy. Wkład owej teorii w wyjaśnienie działań kontestacyjnych polega przede wszystkim na wyjaśnianiu procesu mobilizacji zbiorowej, wewnętrznego, organizacyjnego wymiaru funkcjonowania ruchów społecznych oraz ich relacji z otoczeniem. Innymi słowy, kluczowe stało się dla tej koncepcji pytanie o to, jak funkcjonują ruchy społeczne, a nie, jakie są powody ich powstawania. W tym ujęciu działania zbiorowe, w tym protesty, stały się niejako konwencjonalną formą aktywności politycznej. Ważnym wątkiem analizy ruchów społecznych obecnym na gruncie tego podejścia jest koncepcja struktury możliwości politycznych (*political opportunity structure*) (Tarrow 1998, s. 7), która zwraca uwagę na polityczne konteksty aktywności protestacyjnej ruchów społecznych. Z jednej strony mobilizacja społeczna jest tu postrzegana jako działanie o charakterze politycznym, z drugiej zaś oczywistym adresatem działań kontestacyjnych staje się państwo. Punktem wyjścia działań kontestacyjnych są – tak samo jak we wspomnianym wyżej przypadku – doświadczenia deprivacji.

Wreszcie teorie nowych ruchów społecznych, które wnoszą przede wszystkim dwa elementy do analizy procesów mobilizacyjnych i organizacyjnych. Pierwszy z nich związany jest z funkcją, jaką pełni w zachowaniach zbiorowych kształtowanie się zbiorowej tożsamości. Teorie nowych ruchów społecznych przypisują temu procesowi istotną rolę w budowaniu wspólnoty i solidarności, jednoczących ludzi we wspólnym działaniu i pozwalających osiągać wspólne cele. W dużym stopniu poczucie wspólnoty i solidarności budowane jest na wspólnym poczuciu deprivacji w różnych sytuacjach społecznych. Drugi element to obecna na gruncie tych teorii koncepcja uczenia się poprzez wspólne działanie. Podkreśla ona rolę przeszłych doświadczeń dla organizowania działań protestacyjnych, a przede wszystkim wyjaśnia stosowane formy protestów. Wydaje się, że w przypadku chłopów, a współcześnie rolników, jako kategorii społecznej i zawodowej, te jakościowe aspekty ich mobilizacji politycznej powinny być uwzględnione i teorie nowych ruchów społecznych te właśnie aspekty starają się wyjaśniać.

5. Ramy teoretyczne analiz chłopskich i rolniczych działań kontestacyjnych

Aktywność mas chłopskich w połowie XX w., również w krajach trzeciego świata, stała się obiektem zainteresowania badaczy. Zaowocowało to powstaniem całkiem sporej liczby teorii wyjaśniających aktywność kontestacyjną chłopów (por. m.in.: Jenkins 1983; Scott 1976; Paige 1975; Migdal 1974; Wolf 1973; Moore 1966; Stinchcombe 1961). Teorie te można uporządkować w dwie grupy, będą to

teorie strukturalne (Arthur L. Stinchcombe, Jeffrey M. Paige) oraz teorie historyczne (Barrington Moore, Eric R. Wolf, Joel S. Migdal, James C. Scott).

Dominującym rysem teorii strukturalnych jest podkreślanie roli stosunków klasowych, a konkretnie stosunku eksploatacji, w jakim pozostają warstwy chłopskie. To najbardziej istotne źródło deprawacji. Paige (1975) posługuje się w wyjaśnieniu przyczyn i charakteru konfliktu agrarnego takimi zmiennymi, jak źródło dochodu (własność ziemi, kapitał, wynagrodzenie) oraz schemat struktury klasowej w obrębie sektora rolnego (charakter podziału na właścicieli ziemi i jej użytkowników). W każdym przypadku mobilizacja chłopów jest pochodną istniejących nierówności społecznych i przeciwstawnych interesów pomiędzy użytkownikami ziemi (*cultivators*) i jej właścicielami, czyli agrarną klasą wyższą (*noncultivators*). Jednak nie w każdym przypadku kończy się to rewolucją chłopską. Jeśli mamy do czynienia z małymi gospodarstwami dzierżawców, to wówczas klasa właścicieli ziemskich dąży do maksymalizacji zysku pochodzącego z własności ziemi, a chłopci toczą z nimi walkę o zwiększenie swojego udziału w dochodzie, domagając się bardziej sprawiedliwych – w ich mniemaniu – form relacji społeczno-ekonomicznych. Dzieje się tak oczywiście, jeśli dysponują wystarczającymi możliwościami mobilizacyjnymi. Jeśli nie, szansą na skuteczną walkę jest dla nich korzystanie z pomocy zewnętrznych podmiotów (np. partii politycznych). W konsekwencji dochodzi wówczas do rewolt chłopskich (*agrarian revolt*). Z kolei mniejsze jest prawdopodobieństwo konfliktu w dużych gospodarstwach rolnych. W nich bowiem właściciele ziemi są w stanie maksymalizować zyski nie tylko dzięki środkom z dzierżawy, ale też dzięki posiadanemu kapitałowi i prowadzonym inwestycjom w modernizację gospodarstw, a w konsekwencji dzięki intensyfikacji produkcji rolnej. Pozwala im to na prowadzenie bardziej liberalnej polityki względem dzierżawców oraz koncesjonowanie działalności ekonomicznej. Z tego powodu bardziej prawdopodobne są w tym przypadku działania reformatorskie wychodzące naprzeciw oczekiwaniom podległej ludności niż jej aktywność rewolucyjna (*reform commodity movement*). Inne warunki mobilizacyjne panują obecnie w dużych gospodarstwach rolnych będących własnością indywidualnych posiadaczy majątków ziemskich lub korporacji, które zatrudniają pracowników najemnych. Ich wzajemny stosunek również charakteryzuje się podległością i dominacją, ale sprowadza się właściwie do relacji typu pracownik–pracodawca. Powoduje to, że uczestnicy konfliktu zwykle koncentrują się na warunkach płacowych i prawach pracowniczych, dlatego też protest przybiera często postać strajku lub innej formy właściwej dla świata pracy (*reform labor movement*). Najdalej idąca mobilizacja pojawia się w przypadku czwartego rodzaju konfliktu. Dotyczy on właścicieli ziemskich, którzy zatrudniają ludność uprawiającą ziemię. Jest to jedyne źródło dochodu klasy dominującej. W tym przypadku zrewoltowani chłopci dążą do przejęcia władzy w państwie w drodze rewolucji i przeprowadzenia reformy rolnej (*agrarian revolution*).

W nieco innym duchu pisze na temat mobilizacji politycznej chłopstwa Stinchcombe (1961). Według niego do cech decydujących o poziomie mobilizacji politycznej chłopstwa należą warunki strukturalne (kwestia własności ziemi oraz stylu życia), które pozwalają różnicować klasy w obrębie stosunków agrarnych na wyższe i niższe. Uzupełnieniem tych dwóch cech są dwie kolejne użyteczne w analizie potencjału mobilizacyjnego chłopstwa. Są to techniczna kultura gospodarowania właścicieli gospodarstw oraz stopnie ich politycznej aktywności i zorganizowania. W konsekwencji mamy do czynienia z czterema podstawowymi charakterystykami wiejskiej struktury społecznej: zróżnicowanie oparte na przywilejach (właściciele vs poddani); bogactwo, którego konsekwencją jest styl życia; techniczna kultura gospodarowania i jej zróżnicowana obecność w gospodarstwach (tradycyjne vs nowoczesne gospodarstwa); aktywność polityczna i zorganizowanie chłopów (apatia vs aktywność). Na tej podstawie Stinchcombe proponuje wyróżnienie pięciu typów gospodarstw rolnych, jednocześnie oceniając ich skłonność do mobilizacji politycznej. Należą do nich: gospodarstwa ziemskie (*manorial system*), rodzinne gospodarstwa dzierżawcze (*family-size tenancy*), drobne gospodarstwa rodzinne (*family smallholding*), plantacje (*plantation agriculture*) oraz gospodarstwa hodowlane (*ranch*). Jednak tylko w przypadku rodzinnych gospodarstw dzierżawczych stopień gotowości do mobilizacji jest duży. Powodem tego stanu rzeczy jest wysoki poziom eksploatacji gospodarujących w nich chłopów przez właścicieli ziemi oraz duży poziom wrażliwości politycznej tej części chłopstwa, co prowadzi do nasilenia doświadczenia deprywacji. Nie bez znaczenia jest również fakt nieposiadania czegokolwiek do stracenia przez tę kategorię i w związku z tym jej większa skłonność do angażowania się w ruch polityczny – w tym przypadku ruch o charakterze nacjonalistyczno-populistycznym. Na drugim biegunie potencjału mobilizacyjnego znajdują się właściciele małych gospodarstw rodzinnych, którzy jako jedyni posiadają status właścicieli. Oni mają najwięcej do stracenia, dlatego też – jak stwierdza Stinchcombe – niechętnie będą angażowali się w zbiorowe działania polityczne, nie rezygnując jednak z zabiegania o poprawę swej sytuacji.

Uzupełnieniem teorii strukturalnych jest teoria historyczna. W jej ujęciu kluczowa rola w wyzwaniu zachowań zbiorowych chłopstwa tkwi w czynnikach zewnętrznych (społeczno-kulturowych), które decydują również o jakości i sposobie życia tej kategorii społecznej. Na plan pierwszy wysuwają się tu procesy modernizacyjne, które przekształcają istniejący porządek społeczno-ekonomiczny, a tym samym zmieniają warunki egzystencji chłopstwa, zmuszając je, w rezultacie rozpadu tradycyjnych wspólnot i utraty w nich oparcia, do wyjścia poza te wspólnoty. Wiąże się to z brakiem poczucia bezpieczeństwa, co staje się istotą doświadczanej deprywacji i potrzebą odreagowania.

Jak mówi J. Craig Jenkins (1983), teoria historyczna funkcjonuje w dwóch postaciach: „rynkowej”, której reprezentantami są m.in. Migdal i Wolf, oraz „eksploatacyjnej”, którą współtworzyli m.in. Moore i Scott. Zgodnie z wariantem „rynkowym” geneza niezadowolenia kategorii chłopstwa tkwi w załamaniu się starego porządku ekonomicznego i wkroczeniu stosunków rynkowych. Skutkuje to komercjalizacją nie tylko życia ekonomicznego, lecz także społecznego, oraz utratą poczucia bezpieczeństwa, frustracją, poczuciem zagrożenia i wzrostem niepokoju środowisk chłopskich. Migdal nazwał ten proces przechodzeniem chłopstwa od „orientacji do wewnątrz” (*inward orientation*) do „orientacji na zewnątrz” (*outward orientation*) (Migdal 1974, s. 87). W wersji „eksploatacyjnej” powody działań kontestacyjnych chłopstwa są pochodną wycisku ekonomicznego. Wzrost świadczeń fiskalnych tej kategorii społecznej na rzecz państwa lub właścicieli ziemskich prowadzi do zaniku poczucia bezpieczeństwa ekonomicznego i wzrostu niepokoju wśród chłopstwa oraz uznania nowej sytuacji za niesprawiedliwą. Można powiedzieć, że takie ujęcie motywów kontestacji jest zbieżne z tym, co mówi na ten temat wersja „rynkowa” teorii historycznej. Pewną nowością jest uwzględnianie w omawianej teorii czynnika kulturowego. Robią to Moore (1966) oraz Scott (1976). Pierwszy z nich proponuje zwrócić uwagę na „konserwatywną i radykalną solidarność” wspólnot wiejskich. Solidarność konserwatywna występuje wówczas, gdy drobni właściciele ziemi, dzierżawcy czy najemni robotnicy rolni są zdominowani przez bogatych chłopów lub właścicieli ziemskich, którzy kontrolują zasoby i możliwości organizacyjne społeczności wiejskich, co istotnie ogranicza zdolności mobilizacyjne innych grup społecznych. Z kolei radykalna solidarność jest możliwa w sytuacji, w której chłopci sami dysponują zasobami niezbędnymi do tworzenia organizacji, co pozwala im przeciwstawiać się państwu lub właścicielom ziemskim. Ponadto w innej swojej publikacji Scott (1990), dostrzegając zdominowanie chłopów przez inne kategorie społeczne, posługuje się dla opisanego sprzeciwu pojęciem dyskursu. Dyskurs ten, w przeciwieństwie do otwartej konfrontacji, która zdarza się stosunkowo rzadko, towarzyszy chłopom na co dzień. Przybiera najczęściej postać ukrytą (*hidden transcript*), w której wyraża się stosunek tej warstwy do dominujących w społeczeństwie klas społecznych. Ten niesprawiedliwy, zdaniem chłopów, porządek społeczny polegający na uległości wobec innych, podporządkowaniu i akceptacji tego, co jest, tworzy publiczny dyskurs (*public transcript*). Treść ukrytego dyskursu pozwala zdiagnozować prawdziwy stosunek chłopstwa do rzeczywistości i tym samym dokonać oceny jego potencjału mobilizacyjnego. Niemniej jednak, aby mobilizacja doszła do skutku, konieczne jest posiadanie przez chłopów dostatecznego stopnia kulturowej i społeczno-organizacyjnej autonomii w stosunku do elit.

6. Chłopskie i rolnicze działania kontestacyjne w Polsce

Aktywność protestacyjna polskiego chłopstwa sięga swoimi początkami okresu średniowiecza, ale ówczesne działania miały z natury rzeczy zasięg lokalny. Do pierwszego znaczącego wydarzenia protestacyjnego z udziałem chłopów doszło w roku 1846 na terytorium Galicji (część ziem polskich należąca w tym czasie do zaboru austriackiego), gdzie wybuchła tzw. rabacja chłopska. Przeszła ona do historii ze względu na swój zasięg i okrucieństwo. Jej głównym powodem były doskwierające chłopom poddaństwo, pańszczyzna i wyzysk, a bezpośrednią przyczynę stanowiła klęska głodu spowodowana nieurodzajem i powodziami z lat 1844–1845. W późniejszym okresie szczególnie ważną rolę w rozbudzaniu poczucia własnej wartości i świadomości znaczenia gospodarczego i społecznego wśród chłopstwa odegrały w Polsce organizacje polityczne, zwłaszcza partie. W związku z tym w okresie międzywojennym (1918–1939) działania kontestacyjne chłopów polskich koncentrowały się na dwóch zasadniczych celach. Po pierwsze była to walka o uzyskanie zadowalających rezultatów reformy rolnej, która gwarantowałaby własność ziemi uprawnej w ilości zadowalającej protestujących, czyli dającej możliwość utrzymania się z pracy na roli. Po drugie zaś dążenie do uznania chłopów za pełnoprawny składnik narodu polskiego i obywateli państwa. W obu przypadkach chodziło więc o poczucie deprivacji, raz w sferze ekonomicznej, a innym razem w sferze społeczno-politycznej.

Istotna zmiana w ruchach chłopskich w Polsce nastąpiła wraz z początkiem lat 30. XX w. Była ona związana ze wzmożoną aktywnością protestujących, powodowaną odczuwanymi coraz bardziej skutkami wielkiego kryzysu (1929–1933), który na polskiej wsi trwał szczególnie długo, bo aż do połowy tej dekady. Szczególną aktywnością charakteryzowało się chłopstwo na południu Polski, co należy wiązać z istnieniem na tym obszarze wielu małych, rozdrobnionych gospodarstw. Pojawiające się wówczas postulaty to: oddłużenie wsi, ulgi w spłacaniu kredytów i podwyższenie cen produktów rolnych. Wartą uwagi działalność protestacyjną podejmowali w tym czasie także robotnicy rolni, sięgając do strajków w postaci bojkotu handlu produktami rolnymi i zwierzętami. Organizowano też wielotysięczne pochody chłopskie, którym towarzyszyły starcia z policją, czego konsekwencją były także ofiary śmiertelne. Przykładem tego może być protest chłopów w Łapanowie w Małopolsce w dniu 5 czerwca 1932 r. Zorganizowali oni, wbrew lokalnym władzom, wielotysięczne obchody (10 tys. uczestników) Święta Ludowego. Doszło wówczas do poważnych starć z policją, w rezultacie czego zmarło pięciu chłopów, dziesięciu było poważnie rannych, a lżej rannych zostało ok. 200 osób (w tym policjantów). Podobne działania podjęli w tym samym roku chłopcy w powiecie leskim, gdzie w liczbie ok. 5000 sprzeciwiali się przymusowej pracy społecznej

(bez wynagrodzenia) przy budowie dróg. W starciach z policją zginęło wówczas siedmiu chłopów, a kilkuset zostało aresztowanych.

Szczególne miejsce w działalności protestacyjnej chłopstwa polskiego w okresie międzywojennym zajmuje Wielki Strajk Chłopski z 1937 r. Miał on charakter powszechny i objął znaczny obszar Polski zamieszkały przez wielu zrewoltowanych chłopów i w rzeczywistości zaangażował miliony protestujących. Stawiali oni przede wszystkim żądania o charakterze ekonomicznym (dokończenie reformy rolnej). Istotną rolę odegrały też postulaty polityczne (demokratyczne wybory parlamentarne, przywrócenie konstytucji marcowej, rezygnacja z władzy przez obóz piłsudczykowski). W wyniku działań sił policyjnych zginęło wtenczas 44 chłopów, ok. 5000 zostało aresztowanych, a 617 skazano wyrokami sądowymi (Wierzbieniec [red.] 2008).

Na aktywność protestacyjną rolników w okresie po II wojnie światowej, a więc w czasie państwowego socjalizmu, wpływały dwie kluczowe kwestie. Po pierwsze problem rozdrobnionej struktury wielkości gospodarstw. Częściowo ten stan rzeczy wynikał z niezrealizowanej reformy rolnej z okresu międzywojennego oraz niekorzystnej reformy wprowadzonej przez władze komunistyczne, która pogłębiła to rozdrobnienie. Po drugie kwestia wprowadzania na wsi i w rolnictwie podstawowych założeń gospodarczych socjalizmu państwowego. Sprowadzało się to z jednej strony do ciągłych prób kolektywizacji (naciski na tworzenie zależnych od państwa spółdzielni produkcyjnych), a z drugiej do budowania rolnictwa państwowego (sektor państwowych gospodarstw rolnych). Dodatkowo kampania na rzecz kolektywizacji rolnictwa miała na celu dezintegrację środowiska chłopskiego poprzez podkreślanie różnic pomiędzy bogatymi i biednymi chłopami, co miało wzbudzić między nimi wrogość i brak poczucia wzajemnego zaufania. Opinie na ten temat wskazywały, że „historia oporu chłopskiego w Polsce postkomunistycznej rozpoczęła się w momencie, kiedy w efekcie decyzji podjętej 28 czerwca 1948 roku, na spotkaniu Biura Informacyjnego Partii Komunistycznych i Robotniczych (Kominform) w Bukareszcie, także w naszym kraju, zapoczątkowano proces powołania spółdzielni produkcyjnych” (Gorlach 2001, s. 114). Ostatecznie państwo stało się właścicielem jedynie ok. 30% gospodarstw rolnych i posiadało niespełna 25% użytków rolnych, co było wyjątkiem na tle krajów bloku komunistycznego, gdzie gospodarstwa indywidualne, inaczej niż w Polsce, stanowiły zdecydowaną mniejszość.

W atmosferze kolektywizacji i upaństwowienia odbywały się pierwsze protesty rolników. Motywacje do działania zbiorowego powodowane były właśnie wspomnianą polityką państwa, deprecjonującą indywidualne rolnictwo. Dla przykładu w roku 1953 odnotowano ponad 160 przypadków protestów chłopskich. Ich częstotliwość spadła dopiero po 1956 r., kiedy państwo wycofało się z planów uspołecznienia własności ziemi. Wówczas głównym bodźcem do działań kontestacyjnych stały się obowiązkowe dostawy produktów rolnych zniesione dopiero w 1972 r.

Protesty chłopskie i rolnicze rozgrywane w Polsce od zakończenia II wojny światowej, aż do momentu powstania „Solidarności” w 1980 r., charakteryzowały się jednak głównie biernym oporem. W praktyce oznaczało to m.in. niestosowanie się do poleceń zakładania spółdzielni, ograniczanie produkcji rolnej oraz ukrywanie rzeczywistych jej rozmiarów (Gorlach 2001, s. 119).

Zmiana metod walki wykorzystywanych przez rolników obserwowana była jednak już pod koniec lat 70. XX w. Jej istotą było prowadzenie działań kontestacyjnych, opierając się na organizacjach politycznych, które zaczęły się pojawiać w owym czasie wraz z rozwojem opozycji demokratycznej w środowiskach inteligenckich i robotniczych. Mowa tu o Komitecie Samoobrony Chłopskiej (1978), Tymczasowym Komitecie Związku Zawodowego Rolników (1978) czy Ośrodku Myśli Ludowej (1979). Jednak momentem przełomowym dla organizowania się zinstytucjonalizowanego oporu były strajki robotnicze w 1980 r., które stały się okazją do walki także o interesy rolników. W ich wyniku powstały kolejne opozycyjne organizacje rolnicze, takie jak: Chłopski Związek Zawodowy Ziemi Dobrzyńskiej i Kujaw (1980) przemianowany później na Niezależny Samorządny Związek Zawodowy „Solidarność Chłopska” oraz przede wszystkim Niezależny Samorządny Związek Zawodowy Rolników Indywidualnych (NSZZ RI) „Solidarność” (1981). Ich celem było przede wszystkim zapewnienie trwałego i stabilnego rozwoju gospodarki chłopskiej, uznanie rolnictwa indywidualnego za trwały składnik polskiej gospodarki, zrównanie rolników z innymi grupami społecznymi pod względem świadczeń socjalnych oraz stworzenie warunków dla istnienia samorządności chłopskiej (Hałamska 1988, s. 150). Należy do tego dodać postulaty ogólnospołeczne, w tym swobodę zakładania i funkcjonowania partii politycznych, wolnych demokratycznych wyborów, równouprawnienia partii politycznych czy swobodę zgłaszania kandydatów w wyborach.

Dynamika protestów rolniczych w Polsce po 1989 r. determinowana była przede wszystkim czynnikami natury ekonomicznej. Zasady wolnego rynku zaczęły kształtować ceny produktów rolnych, a tym samym kondycję budżetów domowych właścicieli rodzinnych gospodarstw rolnych. W latach 90. możemy wyróżnić dwie fale protestów rolniczych. Pierwsza z nich przypada na lata 1989–1993, druga zaś na okres 1997–2001. Obie przedzielone były okresem względnego spokoju, kiedy władzę sprawowała koalicja SLD-PSL, której polityka łagodziła negatywne skutki reform przeprowadzonych w pierwszym okresie transformacji. W ramach obu fal protestacyjnych można wyróżnić cykle protestów. W pierwszej fali były to cykle solidarnościowy i postsolidarnościowy (nazwa od głównych organizatorów akcji protestacyjnych), a w trakcie drugiej cykle zbożowy, wieprzowy i cukrowy (nazwa od głównych kwestii spornych). Ich nazewnictwo nie jest przypadkowe, o ile bowiem w ramach pierwszej fali protestów dominował wyraźny polityczny podział inicjatorów działań protestacyjnych (NSZZ RI Solidarność vs Krajowy

Związek Rolników, Kółek i Organizacji Rolniczych [KZRKiOR], Samoobrona), o tyle w okresie drugiej fali podziały te nie były tak istotne, a na plan pierwszy wysunęły się interesy poszczególnych grup producentów (por. Gorlach 2009; Forys 2008, s. 177; Gorlach 2001, s. 154).

W obu falach protestacyjnych dominowały podobne żądania, czyli przede wszystkim nawoływanie do zmiany polityki ekonomicznej względem rolnictwa, postrzeganej jako niesprawiedliwa, i żądania wsparcia rolnictwa, tworzenia instytucji wspomagających producentów rolnych czy ochrony rynku rolnego oraz oczekiwanie kompensacji materialnych (ceny minimalne, cła na sprowadzane produkty rolne, nisko oprocentowane kredyty), będące efektem poczucia deprivacji producentów rolnych w stosunku do innych aktorów obecnych na rynku. W tym okresie wykształcił się również względnie trwałe repertuar działań protestacyjnych. Początkowo były to strajki i pogotowia strajkowe, następnie demonstracje i okupacja budynków. Rósł też radykalizm tych działań, który wyrażał się stosowaniem przemocy i łamaniem prawa (niszczenie płodów rolnych, blokady dróg). W latach 1997–2001 utrwalił się względnie stały, wykorzystywany również obecnie, repertuar działań protestacyjnych rolników. Należą do niego blokady dróg, demonstracje oraz zamachy na własność.

Momentem przełomowym dla rolników, lecz także dla ich aktywności protestacyjnej był rok 2004, kiedy Polska stała się członkiem Unii Europejskiej. Z jednej strony rolnicy zyskali status największego beneficjenta tego członkostwa, z drugiej zaś aktywnie włączyli się w działalność protestacyjną, którą Doug Imig i Sidney Tarrow (2001, s. 32) nazwali „europrotestami”. W odniesieniu do protestów rolniczych w Polsce odbywających się w tym okresie można sformułować następujące uwagi (Forys 2019, s. 618–622). Po pierwsze powody podjęcia działań protestacyjnych zawsze miały charakter ekonomiczny i związane były z pogarszającą się sytuacją finansową gospodarstw, wzmacniając poczucie deprivacji. Po drugie protesty te cechował najczęściej charakter sektorowy i prowadzone były przez grupy producentów rolnych. Po trzecie stosunkowo rzadko pojawiały się wśród protestujących postulaty o charakterze politycznym, a jeśli już tak, to odnosiły się one do spodziewanych zmian prawnych uderzających w wybrane kategorie producentów (np. w 2017 r. hodowcy zwierząt w kwestii zmian prawnych dotyczących uboju rytualnego czy ostatnio w kwestii tzw. piątki dla zwierząt). Po czwarte pojawiły się protesty o zasięgu europejskim, którego adresatami były instytucje UE, a głównie Komisja Europejska. Polscy rolnicy uczestniczyli w nich samodzielnie lub wraz z rolnikami z innych krajów członkowskich (np. w 2008 r. producenci mleka i zbóż, w 2012 r. sprzeciw wobec likwidacji kwot mlecznych, w 2014 r. protest przeciw niskim rekompensatom strat spowodowanych embargiem nałożonym na Rosję, w 2016 r. sprzeciw wobec problemów ze sprzedażą owoców i warzyw).

7. Podsumowanie. Protesty rolnicze a zasady sprawiedliwości

Prowadzone wyżej rozważania nie dają oczywiście pełnego obrazu możliwości kontestacyjnych rolników. Nie uwzględniają wielu czynników, które mają na ten potencjał wpływ, takich jak chociażby: sieć kooperacji pomiędzy organizacjami, zasoby finansowe organizacji, cele i programy czy poparcie społeczne. Jednak celem artykułu nie była analiza tego rodzaju zasobów, a raczej skupienie się na możliwych przyczynach niezadowolenia tej kategorii społeczno-zawodowej, tkwiących w szerszych kontekstach i mających odzwierciedlenie w świadomości. Chodziło przede wszystkim o sytuacje postrzegane przez rolników jako niesprawiedliwe i wyzwalające w ich środowiskach poczucie deprivacji. Przyczyny tej deprivacji były różne, poczynsz od systemowej sytuacji zdominowanej pozycji chłopów w społeczeństwie aż do konkretnych dolegliwości, związanych z niekorzystnym poziomem cen produktów dla różnych kategorii producentów rolnych.

Zatem patrząc na konteksty mobilizacji protestacyjnej rolników, można powiedzieć, że czynniki mające znaczenie w pojawieniu się tej mobilizacji wynikają przede wszystkim z negatywnej percepcji sposobu funkcjonowania systemu politycznego, społecznego i ekonomicznego. Sama działalność kontestacyjna odgrywa w tym procesie ważną rolę, nadając podmiotowość rolnikom w relacjach zwłaszcza z państwem. Natomiast realizacja przez rolników ich żądań sprzyja zmniejszeniu poczucia ich deprivacji i postrzeganiu istniejącego porządku społecznego jako bardziej sprawiedliwego. Powyższe refleksje nad protestami rolników prowadzą nas także do stwierdzenia, że dotyczą one wszystkich trzech aspektów sprawiedliwości według koncepcji Sandela, wskazanych wyżej w tym artykule. Można tam bowiem dostrzec i walkę o większe korzyści ekonomiczne (dobrobyt), i przeciwstawianie się opresji ze strony państwa, czyli walkę o wolność, i wreszcie dążenie po prostu do lepszego życia.

Bibliografia

- Berquist J.F. (1995). Deprivation theory of social movements. W: F.N. Magill (red.). *International Encyclopedia of Sociology*, t. 1 (s. 349–354). London–Chicago: Salem Press.
- Cahn E. (1968). Justice. W: D.L. Sills (red). *International Encyclopedia of the Social Sciences*, t. 8 (s. 341–347). New York: The Macmillan Company & The Free Press.
- Cherkaoui M. (2001). Deprivation relative. W: N.J. Smelser, P.B. Baltes (red.). *International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences*, t. 5 (s. 3522–3526). Amsterdam–Paris–New York–Oxford–Shannon–Singapore–Tokyo: Elsevier.
- Cichomski B., Kozek W., Morawski P., Morawski W. (2001). *Sprawiedliwość społeczna. Polska lat dziewięćdziesiątych*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.

- Davis K., Moore W. (1975). O niektórych zasadach uwarstwienia. W: W. Derczyński, A. Jasińska-Kania, J. Szacki (red.). *Elementy teorii socjologicznych. Materiały do dziejów współczesnej socjologii zachodniej* (s. 464–476). Warszawa: PWN.
- Forys G. (2019). Od ruchów chłopskich do protestów rolniczych. W: M. Halamska, M. Stanny, J. Wilkin (red.). *Sto lat rozwoju polskiej wsi. Ciągłość i zmiana*, t. 1 (s. 597–625). Warszawa: IRWiR PAN, Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Forys G. (2008). *Dynamika sporu. Protesty rolników w III Rzeczpospolitej*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Gorlach K. (2009). *W poszukiwaniu równowagi. Polskie rodzinne gospodarstwa rolne w Unii Europejskiej*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Gorlach K. (2001). *Świat na progu domu*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Gorlach K. (1995). *Obronić ducha Ameryki. Kwestia rolna i socjologia wsi we współczesnych Stanach Zjednoczonych*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Halamska M. (1988). Peasant movements in Poland, 1980–1981: State socialist economy and the mobilization of individual farmers. W: B. Misztal, L. Kriesberg (red.). *Research in Social Movements, Conflicts and Change*, t. 10 (s. 147–160). Greenwich–London: JAI Press Inc.
- Imig D., Tarrow S. (2001). Mapping the europeanization of contention: Evidence from a quantitative data analysis. W: D. Imig, S. Tarrow (red.). *Contentious Europeans: Protest and Emerging Polity* (s. 27–49). Lanham, Maryland: Rowman & Littlefield.
- Jenkins J.C. (1983). Why do peasants rebel? Structural and historical theories of modern peasant rebellions. *American Journal of Sociology*, 88 (3), 487–544.
- Migdal J.S. (1974). *Peasants, Politics and Revolution. Toward Political and Social Change in the Third World*. Princeton: Princeton University Press.
- Mikula G., Montada L., Luban D.J., Johnson E., Pogue T., Yack B. (2001). Justice and its many faces. Cultural concerns. W: N.J. Smelser, P.B. Baltes (red.). *International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences*, t. 12 (s. 8037–8067). Amsterdam–Paris–New York–Oxford–Shannon–Singapore–Tokyo: Elsevier.
- Mooney P.H. (2000). Specifying the ‘rural’ in social movement theory. *Polish Sociological Review*, 129, 35–55.
- Moore B. (1966). *The Social Origins of Dictatorships and Democracy: Lord and Peasant in the Making of the Modern World*. Boston: Beacon Press.
- Morawski W. (2001). Sprawiedliwość społeczna a transformacja ustrojowa. Uwagi wstępne. W: B. Cichomski, W. Kozek, P. Morawski, W. Morawski (2001). *Sprawiedliwość społeczna. Polska lat dziewięćdziesiątych* (s. 7–26). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Paige J. (1975). *Agrarian Revolution*. New York: Free Press.
- Sandel M.J. (2013). *Sprawiedliwość. Jak postępować słusznie?* Warszawa: Kurhaus.
- Scott J.C. (1990). *Domination and the Arts of Resistance: Hidden Transcripts*. New Haven–London: Yale University Press.
- Scott J.C. (1976). *The Moral Economy of Peasant*. New Haven: Yale University Press.
- Smelser N.J. (1962). *Theory of Collective Behavior*. New York: The Free Press.

- Stinchcombe A.L. (1961/62). Agricultural enterprise and rural class relations. *American Journal of Sociology*, 67 (2), 165–176.
- Tarrow S. (1998). *Power in Movement. Social Movements and Contentious Politics*, wyd. 2. New York–Cambridge: Cambridge University Press.
- Tumin M. (1975). O niektórych zasadach uwarstwienia. Analiza krytyczna. W: W. Derczyński, A. Jasińska-Kania, J. Szacki (red). *Elementy teorii socjologicznych. Materiały do dziejów współczesnej socjologii zachodniej* (s. 477–487). Warszawa: PWN.
- Wierzbieniec W. (red.) (2008). *Wielki Strajk Chłopski w 1937 roku. Uwarunkowania i konsekwencje*. Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego.
- Wolf E.R. (1973). *Peasant Wars of the Twentieth Century*. New York: Harper and Row.

Social Movements as an Instrument to Fight for a Social Justice: Some Considerations Based on Protests Developed (not only) by Polish Farmers

Abstract: Social justice has been considered in human and social sciences as a multi-dimensional concept. It has been reviewed in the context of social well-being, universal human rights as well as in the context of the idea of good life. Following these remarks the authors analyse farmers' protests in the context of social movement theories with a special emphasis on relative deprivation as a main reason of protest activities. In further parts of the paper the authors consider protests organised by Polish farmers in the period from the mid-19th century to current times showing their basic demands. These considerations lead to the conclusion that all the protests have been focused on the ideas rooted in the dimensions of social justice mentioned above.

Keywords: social justice, relative deprivation, social movements, farmers' protests.